

Anna Kalinowska

Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa

KINGDOME DIFFERING FROM OTHER IN EUROPE...
RZECZPOSPOLITA OBOJGA NARODÓW
W SIEDEMNASTOWIECZNYCH TEKSTACH
ANGLOJĘZYCZNYCH

Abstract

KINGDOME DIFFERING FROM OTHER IN EUROPE...

POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH IN THE SEVENTEENTH-
-CENTURY ENGLISH LANGUAGE PUBLICATIONS

The article discusses the image of Polish-Lithuanian Commonwealth in seventeenth-century English language publications, particularly geographic and historical ones. The author proposes a new evaluation and method of interpreting the existing sources, e.g. diplomatic materials and travel accounts, by taking into account the real readership of these texts depending on their type, specific editions as well as the readers' market. In case of England and Scotland, sources decidedly indicate that due to their developed forms and large number of publications which included information on the Commonwealth, readers could acquire enough information to form a relatively precise opinion of their own on the Polish-Lithuanian Commonwealth.

Key words: Polish-Lithuanian Commonwealth, England, Scotland, opinions, images, 17th century
Słowa kluczowe: Rzeczpospolita, Anglia, Szkocja, opinie, obraz, XVII wiek

„On the East side of Germany, between Russia, and Germania, lyeth Polonia, or Poland which is a kingdome differeing from other in Europe” – tak, w niemal bajkowej z naszego punktu widzenia konwencji, swój krótki opis Rzeczypospolitej rozpoczął autor wydanego po raz pierwszy w 1599 roku, a niezwykle popularnego w siedemnastowiecznej Anglii dzieła, „A briefe description of the whole world”, wielobny George Abbot (1562-1633). Ta niezwykłość Polski polegała jego zdaniem przede wszystkim na elekcyjności, a nie dziedziczości korony, prowadzącej często do wewnętrznych konfliktów. Anglik zwracał jednak uwagę także

na dwa inne zagadnienia: fakt, że państwo polskie niemal nieprzerwanie pozostawało w stanie wojny z którymś z sąsiadów oraz na panującą w nim wielowyznaniowość¹.

W opisie Abbota odnajdujemy zatem elementy systemu politycznego Rzeczypospolitej, na których stała obecność w jej opisach wychodzących spod pióra zagranicznych autorów zwracają uwagę zajmujący się tym zagadnieniem badacze². W zasadzie brakuje tu jedynie informacji o federacyjnym charakterze państwa polsko-litewskiego oraz dominacji – mimo braku prześladowań religijnych – katolicyzmu³. Do tej ostatniej kwestii Abbot odniósł się jednak w kolejnych wydaniach swej pracy, w których Rzeczpospolita została już przedstawiona jako państwo do tego stopnia zawłaszczone przez jezuitów, że ich działalność miała wzbudzać powszechne oburzenie nawet wśród katolików⁴.

Nie ulega wątpliwości, że elementy te wpływały także na to, jak w Anglii i Szkocji patrzono na państwo polsko-litewskie, a w efekcie przyczyniały się do wykształcenia się pewnych – często powielanych – opinii na jego temat. Co jednak przede wszystkim decydowało o ich pojawieniu się, a następnie utrwaleniu? Skąd angielscy i szkoccy autorzy czerpali swoją wiedzę o Rzeczypospolitej i jakie kanały mogły służyć im najefektywniej w przekazywaniu jej dalej? I w końcu, jak wiedza ta mogła wpływać na miejsce Rzeczypospolitej w świadomości siedemnastowiecznych Anglików i Szkotów⁵?

Rozpoczynając rozważania na ten temat, należy przyjąć za punkt wyjścia założenie, iż w XVII wieku w Anglii i Szkocji nie istniał i nie mógł istnieć jeden uniwersalny obraz

¹ G. Abbot, *A briefe description of the whole world*, London 1599, s. B2v.

² Zob. np. S. Kot, *Rzeczpospolita Polska w literaturze politycznej zachodu*, Kraków 1919; T. Chyncewska-Hennel, *Rzeczpospolita XVII wieku w oczach cudzoziemców*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1993.

³ A. Gilman Sherman, *Poland in the Cultural Imaginary of Early Modern England*, „Journal for Early Modern Cultural Studies” 2015, vol. 15, s. 55-89.

⁴ G. Abbot, *A briefe description of the whole world wherein is particularly described all the monarchies, empires, and kingdoms of the same, with their academies, as also their severall titles and scituations thereunto adjoining written by the Reverend Father in God George Abbot...*, London 1608.

⁵ Tekst nie ma ambicji i możliwości pełnego omówienia tych kwestii. Jest on raczej próbą zasygnalizowania problemów pojawiających się dotychczas w badaniach nad tymi zagadnieniami w odniesieniu do jednego określonego typu źródeł. Stąd też brak odwołań choćby do materiałów dotyczących polemik religijnych, zwłaszcza że zostały one już szczegółowo omówione przez innych autorów, zob. np. B. Cieszyńska, *Polish Religious Persecution as a Topic in British Writing in the Seventeenth and Early Eighteenth Century*, [w:] *Britain and Poland-Lithuania. Contact and Comparison from the Middle Ages to 1795*, eds. R. Unger, J. Basista, Leiden 2008, s. 243-260; eadem, *Between „Incidents of Intolerance” and „Massacre”. British Interpretations of the Early Modern Polish Religious Persecution*, „Revista Lusófona de Ciência das Religiões” 2009, 8, no. 15, s. 269-282; M. Hanusiewicz-Lavallee, *Brytania i Sarmacja – na krańcach Europy*, [w:] *Wśród krajów Północy*, red. eadem, Warszawa 2015, s. 127-153; eadem, *W stronę Albionu. Studia z dziejów polsko-brytyjskich związków literackich w dobie wczesnonowoczesnej*, Lublin 2017. Niniejszy tekst odnosi się również całościowo do Rzeczypospolitej Obojga Narodów, choć należy podkreślić, że podejmowane są próby prezentowania wyłącznie obrazu Wielkiego Księstwa, zob. G. Sliesterūnas, *The Image of Lithuania in English Publications in the 17th Century*, „Lithuanian Historical Studies” 2011, vol. 16, s. 95-118.

państwa polsko-litewskiego, a raczej kilka jego wersji, uzależnionych od wielu czynników. Były to choćby pochodzenie informacji wykorzystanych do ich stworzenia, przynależność ich twórców i odbiorców do określonej grupy (uzależnionej, np. od roli politycznej, wykształcenia, miejsca zamieszkania itp.), aktualna sytuacja wewnętrzna i zewnętrzna zarówno Anglii i Szkocji, jak i Rzeczypospolitej czy nawet techniczne możliwości i funkcjonowanie systemu obiegu informacji. Inny bowiem wizerunek Rzeczypospolitej wyłaniał się z materiałów dostępnych jedynie dla ściślej grupy odbiorców pochodzących z elit władzy i związanych np. z administracją czy dyplomacją, a inny z tych, które kształtowały wyobrażenia o niej, np. innych grup społecznych lub zawodowych. Co jednak mogło o tym decydować i jakie były tego konsekwencje? Próbując odpowiedzieć na to pytanie, trzeba jednak pamiętać, że te różniące się pod pewnymi względami obrazy miały zazwyczaj pewien zestaw wspólnych elementów, jak np. bardziej lub mniej bezpośrednio przedstawione informacje o specyfice ustrojowej naszego kraju, które odnajdujemy, analizując zarówno specjalistyczne teksty przygotowywane na potrzeby władz, prasę, jak i relacje podróżnicze czy egodokumenty.

Należy natomiast przyjąć, że jednym z głównych czynników wpływających na zaistnienie wspomnianych tu różnic była, szeroko rozumiana, możliwość wykorzystania materiałów, które mogły dostarczać wiedzy na temat innych państw i w ten sposób wpływać na kształtowanie ich ogólnego obrazu (mogą być to różnego rodzaju źródła, w tym relacje podróżnicze, kompendia geograficzne, materiały kartograficzne, pisma polityczne i historyzoficzne, literatura piękna, egoźródła, publicystyka czy prasa⁶), przy czym chodzi tu zarówno o fizyczny dostęp odbiorców do tych materiałów, jak i o możliwości weryfikacji zawartych w tych materiałach informacji.

Konieczne wydaje się tu pewne przewartościowanie. W dotychczasowych badaniach różne typy źródeł traktowano bowiem najczęściej niejako na równi, przypisując im – niezależnie od ich przynależności gatunkowej czy zasięgu – porównywalną rolę w budowaniu wizerunku Rzeczypospolitej w Anglii i Szkocji⁷. Podobnie rzecz się miała w odniesieniu do ich odbiorców, uznawano bowiem, że materiały te są podstawowym źródłem wiedzy o Polsce „przeciętnego Brytyjczyka”, z rzadka jedynie zwracano uwagę, że termin ten może

⁶ Osobne zagadnienie stanowi funkcjonowanie wiedzy na temat Rzeczypospolitej w obiegu rękopiśmiennym, np. korespondencji, newsletterach itp. Pierwsze próby pójścia w tym kierunku podjęła Martyna Mirecka: „Monarchy as It Should Be? British Perceptions of Poland-Lithuania in the Long Seventeenth Century”, praca doktorska obroniona na St Andrews University w 2015 r., <http://hdl.handle.net/10023/6044>, s. 25-27, dla XVII w.: s. 114 i n.

⁷ Henryk Zins przyjął np. układ problemowy i omawiał konkretne zagadnienia, takie jak „kraj i ludność”, „stosunki społeczne i gospodarcze” itd., wykorzystując jako posiadające takie same znaczenie dla budowania ich obrazu teksty o bardzo niewielkim zasięgu, jak np. relacja Peytona i „bestsellery”, takie jak praca Abbota, *op. cit.*, rozdział 7. W przypadku pracy E.A. Mierzwy dodatkowo problem stanowi z jednej strony brak konsekwencji w określaniu, do jakiego gatunku należałoby zaliczyć konkretną pracę, z drugiej zaś podstawowe błędy warsztatowe, np. nieumiejętność dostrzeżenia, że *The English Atlas* i publikacja Mosesa Pitta (który u Mierzwy występuje jako P.H. Moses [sic!]) to jedna i ta sama praca. E.A. Mierzwa, *Polska a Anglia w XVII wieku*, Toruń 2003, s. 187-188.

być dość pojemny, a jeśli – z braku lepszej alternatywy – decydujemy się na jego użycie, należałoby doprecyzować, jak go rozumiemy⁸.

Jeśli przeanalizujemy tę kwestię dokładniej, widoczne stanie się jednak, że określone typy tekstów, a nawet konkretne prace, mogły mieć bardzo istotne znaczenie dla budowy wizerunku Rzeczypospolitej w oczach jedynie pewnych grup czytelników, a w bardzo ograniczonym lub żadnym stopniu nie wpływać na to, jak postrzegali ją przedstawiciele innych środowisk. Trudno nie dostrzec choćby, że – wykorzystywane chętnie przez badaczy próbujących odtworzyć ten wizerunek – relacje podróżnicze lub inne teksty będące owocem pobytu w Polsce miały w rzeczywistości – i to z kilku powodów – bardzo ograniczone szanse na to, by decydować o tym, jak szersze kręgi odbiorców mogły postrzegać Rzeczpospolitą⁹.

Po pierwsze, tylko pewna ich część doczekała się wydania drukiem, co dawało szansę n zapoznanie się z nimi szerszej grupie odbiorców. Relacje Johna Peytona młodszego (1579-1635), sir Jerome'a Horseya (ok. 1550-1626), Petera Mundy'ego (przed 1600-1667), Henry'ego Cavendisha (1550-1616), sir Thomasa Roe (ok. 1581-1644), Roberta Bargreve'a (1628-1661) czy Lawrence'a Hyde'a (1642-1711) i Roberta Southa (1634-1716) pozostawały w rękopisie¹⁰. Spośród tekstów autorów, którzy osobiście odwiedzili Rzeczpospolitą w XVII wieku, ukazały się w formie książkowej¹¹ tylko prace Anglika Fy-

⁸ Anita Gilman Sherman, określając to, czyje wyobrażenia o Rzeczypospolitej bada, wskazała ogólnie „the English”, jednak dalej odniosła się do „popular consciousness and more narrowly into the consciousness of the ruling class centred at court”. To doprecyzowanie wydaje się szczególnie istotne, biorąc pod uwagę materiały, które stanowiły podstawę źródłową jej badań (A. Gilman Sherman, *op. cit.*, s. 56, 60). W tym tekście określenie to odnosi się do angielskich i szkockich przedstawicieli różnych grup społecznych usytuowanych pomiędzy ścisłą elitą dworską a tą częścią społeczeństwa, która z powodów społecznych i ekonomicznych nie była w stanie samodzielnie korzystać z zasobów rynku wydawniczego. Znaczenie elitarnego, co nie znaczy, że wąskiego, obiegu informacji podkreśla też D. Worthington (*British and Irish Experiences and Impressions of Central Europe, c. 1560-1688*, Farnham 2012).

⁹ Zob. A. White, *Obraz kultury Rzeczypospolitej w angielskich relacjach podróżniczych (koniec XVI i XVII wiek)*, Warszawa 2014, s. 211-214. Autorka analizuje tam tę kwestię przede wszystkim przez pryzmat treści relacji podróżniczych; w niniejszym tekście skoncentrowano się na tym zagadnieniu z nieco innej perspektywy.

¹⁰ Na przykład tekst Peytona (British Library, MS Royal 18 B I, także St Andrews University Library Mss 38902) został wydany drukiem w latach 60. XX w., a jego autorstwo zostało potwierdzone dopiero ostatnio, zob. Sobocki, *John Peyton's A Relation of the State of Polonia and the Accession of King James I, 1598-1603*, „English Historical Review” 2014, vol. 129, s. 1079-1097. Dziennik podróży Bargreve'a (Bodleian Library, MS Rawlison C 799) ukazał się po raz pierwszy pod koniec ubiegłego stulecia (*The Travel Diary of Robert Bargrave Levant Merchant (1647-1656)*, ed. M.G. Brennan, London 1999), natomiast rękopis Southa czekał na wydanie stosunkowo krótko, bo tylko do 1717 roku: *Posthumous works of the late Reverend Robert South, D.D. Containing, sermons on several subjects, viz. I. On the martyrdom of King Charles I. II. Ecclesiastical Constitutions to be strictly Maintain'd. III. The Certainty of a Judgment after this Life. IV. An Account of his Travels into Poland, with the Earl of Rochester, in the Year 1674. V. Memoirs of his Life and Writings. VI. A true copy of his last will and testament*, London 1717.

¹¹ W roku 1600 ukazała się drukiem praca Samuela Lewkenora: *A discourse not altogether unprofitable, nor unpleasant for such as are desirous to know the situation and customes of forraine cities without traueilling*

nesa Morysona (1566-1630), Szkota Williama Lithgowa (1582 – ok. 1645) i Irlandczyka Bernarda Connora (? – 1698). Należy przy tym podkreślić, że książka pierwszego ukazała się tylko raz, w 1617 roku, drugi poruszał kwestie związane z Rzeczpospolitą w bardzo ograniczonym stopniu, a tekst ostatniego opublikowano dopiero w 1698 roku¹². Podobna prawidłowość dotyczy też dużej części zasięgu egoźródeł, np. wspomnień i korespondencji prywatnej angielskich lub szkockich żołnierzy lub kupców aktywnych w Rzeczpospolitej¹³.

Teksty, które nie zostały wydane, miały oczywiście pewne grono odbiorców, ale zazwyczaj bardzo ograniczone do niewielkiej grupy przedstawicieli konkretnego środowiska. Na przykład niezwykle interesujące teksty Peytona i Roe'a trafiły do sekretarzy stanu, co w praktyce oznaczało, że dostęp do nich miały jedynie osoby z kręgu Privy Council i dyplomacji. Z kolei tekst Southa mógł funkcjonować w środowiskach akademickich. Wyraźnie widać tu zatem dużą elitarność grup, które mogły wykorzystywać te dwa konkretne teksty, by pogłębiać swoją wiedzę na temat Rzeczpospolitej.

Problem ten jest jednak szerszy – również w przypadku innych typów źródeł, które chętnie przywoływane są jako istotne dla budowania angielskich wyobrażeń o państwie polsko-litewskim, często zapomina się, że ich odbiorcami były określone grupy, kryterium przynależności do których stanowiły np. odpowiednie wykształcenie i formacja intelektualna. Mało pochlebna, a często przywoływana jako egzemplifikacja negatywnych opinii o Polsce, satyra Johna Barklaya (1582-1621), „Icon animorum”, ukazała się po raz pierwszy w 1614 roku po łacinie, i dopiero w 1631 i 1633 doczekała się dwóch wydań angielskich,

---

to see them Containing a discourse of all those citties wherein doe flourish at this day priuiledged vniuersities. Written by Samuel Levukenor Gentleman, London 1600. Autor spędził kilka miesięcy w Rzeczpospolitej, a dokładniej na Litwie, choć nie ulega wątpliwości, że większa część jego opisu oparta jest na wcześniejszych lekturach, zob. *ibidem*, s. 52-56. Według *English Short Title Catalogue* (ESTC) praca nie doczekała się wznowienia w XVII w.

¹² F. Moryson, *An itinerary vwritten by Fynes Moryson Gent. First in the Latine tongue, and then translated by him into English: containing his ten yeeres trauell through the tuelve dominions of Germany, Bohmerland, Sweitzerland, Netherland, Denmarke, Poland, Jtaly, Turkey, France, England, Scotland, and Ireland*, London 1617 (trwają prace nad polską edycją fragmentów dotyczących Rzeczpospolitej); W. Lithgow, *The totall discourse, of the rare aduentures, and painefull peregrinations of long nineteene yeares traauyles from Scotland, to the most famous kingdomes in Europe, Asia, and Affrica*, London 1632, s. 418-422; *idem*, *Lithgow's nineteen years travels through the most eminent places in the habitable world. Containing an exact description of the customs, laws, religion, policies, and government of emperors, kings, and princes, also of the countries and cities, trades, rivers, and commerce in all places through which he travell'd...*, London 1682, s. 399-403; B. Connor, *The history of Poland; in several letters to persons of quality...*, London 1698, polskie wydanie Connora: B. O'Connor, *Historia Polski*, oprac. P. Hanczewski, Warszawa 2012.

¹³ Na przykład wydane ostatnio wspomnienia Patricka Gordona (*Diary of General Patrick Gordon of Auchleuchries, 1635-1699*, vol. 1, ed. D. Fedosov, Aberdeen 2010). W zbieranie informacji o charakterze wywiadowczym: militarnym i politycznym, które później mogły przedostawać się do otwartego obiegu, byli prawdopodobnie szkocki kupcy aktywni w Rzeczpospolitej, zob. W. Kowalski, *The Great Immigration: Scots in Cracow and Little Poland, c. 1500-1660*, Leiden-Boston 2016, s. 185.

co oznacza, że przez blisko dwadzieścia lat dostęp do niej mieli wyłącznie lepiej wykształceni czytelnicy¹⁴. Podobnie należy rozpatrywać kwestię recepcji oraz wykorzystania w dyskursie politycznym prac polskich autorów, takich jak Wawrzyniec Goślicki (1538-1607), uwzględniając przede wszystkim to, kim mogli być ich angielscy odbiorcy. Innymi słowy, wskazane wydaje się, aby podejść z pewną dozą zdrowego sceptycyzmu do twierdzenia, że „w Anglii nie trzymają w rękach żadnej [książki] tak chętnie jak «De optimo senatore»”¹⁵. Praca Goślickiego mogła cieszyć się pewną popularnością¹⁶, ale jedynie wśród określonego, wąskiego kręgu odbiorców¹⁷. Dopiero w latach 40. XVII wieku do nieco szerszego – choć też w dość ograniczonym stopniu – dyskursu mógł wprowadzić ją William Prynne (1600-1669)¹⁸, ale i w tym przypadku trudno orzec, czy wpłynęło to w istotny sposób na poziom angielskiej wiedzy o Rzeczpospolitej¹⁹.

Po drugie, nawet w przypadku autorów, którzy osobiście mieli okazje poznać polsko-litewskie realia, bardzo często – co było dla tej epoki zjawiskiem całkowicie normalnym – opisywali oni nie tylko własne doświadczenia i obserwacje, ale odwoływali się też do wcześniejszych szeroko dostępnych prac i z nich zapożyczali pewne informacje na temat historii lub geografii Rzeczpospolitej. Za ciekawy przykład tego zjawiska mogą tu posłużyć wspomniani już John Peyton i Bernard Connor. Obaj spędzili w Polsce jedynie kilka lub kilkanaście miesięcy, ale ich prace wykazują zupełnie inne podejście do kwestii wykorzystania wcześniejszej literatury. Peyton ewidentnie połączył to, czego miał okazję dowiedzieć się na miejscu podczas podróży i kontaktów z Polakami (a zapewne także z jakichś nowych pozyskanych tu źródeł, na co wskazywałyby poziom szczegółowości pewnych fragmentów) z wiedzą zaczerpniętą z wcześniejszych, znanych już i innym prac. W efekcie zdołał on przygotować bardzo szczegółowy i niezwykle ciekawy opis państwa polsko-litewskiego. Natomiast Connor, przypisujący sobie rolę twórcy pierwszego anglojęzycznego opisu

¹⁴ *Joannis Barclaii Icon animorum*, Londini 1614. Barklay miał bliskie związki z Francją i tam zapewne zetknął się z jego pracą Łukasz Opaliński, który przygotował na nią – nieco spóźnioną – odpowiedź.

¹⁵ Cyt. za: M. Hanusiewicz-Lavallee, *op. cit.*, s. 155. Zob. H. Zins, *op. cit.*, s. 166. Więcej o samym dziele: T. Bałuk-Ulewiczowa, *Goslicius' Ideal Senator and His Cultural Impact Over the Centuries. Shakespearean Reflections*, Kraków 2009.

¹⁶ Według ESTC wydanie z 1598 i 1607 r. przygotował ten sam drukarz, a T. Bałuk-Ulewiczowa stwierdziła, że później datowana edycja mogła być częścią pierwszego nakładu, co sugerowałoby kłopoty z jego zbytem. Praca ukazała się ponownie (anonimowo) w 1660 r., a następnie dopiero w latach 30. XVIII w.

¹⁷ A. Stępkowski, *Obecność „De optime senatore za granicą”*, [w:] *O senatorze doskonałym studia. Prace upamiętniające postać i twórczość Wawrzyńca Goślickiego*, red. A. Stępkowski, Warszawa 2009, s. 162-163; W katalogach Bodleian Library z lat 1605 i 1620 znalazło się tylko jedno łacińskie (bazylejskie) wydanie tej pracy (H. Zins, *op. cit.*, s. 154).

¹⁸ W. Prynne, *The Sovereign Power of Parliaments and Kingdomes*, London 1643. Prynne odwoływał się do Goślickiego, ale pisząc o Polsce, korzystał przede wszystkim z Kromera, Münstera i Heylyna (*ibidem*, s. 85-89, 161).

¹⁹ Zob. A. Stępkowski, *op. cit.*, s. 171.

Rzeczpospolitej²⁰, tak naprawdę stworzył kompilację fragmentów – funkcjonujących już w dużej części w szerszym obiegu – tekstów. Wiele wskazuje też na to, że nawet w sytuacjach, gdy mógł przekazać pewne informacje znane mu z autopsji, np. przedstawiając postacie, które spotkał osobiście, wolał zapożyczyć je od innych²¹. Najpełniej opartym na własnych obserwacjach autora tekstem była relacja Morysona, ale i ona zawierała – podobnie jak i inne teksty podróżnicze z epoki – pewne odwołania do literatury²². Zapożyczenie z wcześniejszych prac, zarówno polskich, jak i piszących o Rzeczpospolitej zagranicznych autorów było o tyle łatwe, że, jak pokazują badania, były one jak najbardziej dostępne w Anglii. Katalogi biblioteczne potwierdzają bowiem obecność znacznej ilości tego typu prac: od niezwykle popularnego w Europie Marcina Kromera (1512-1589) oraz Miechowity (1457-1523), Modrzewskiego (1503-1572), Starowolskiego (ok. 1588-1656), Gwagnina (1534-1616), po Piaseckiego (1579-1649) czy Fredrę (ok. 1620-1679), nie wspominając już nawet o Münsterze (1488-1552), Botero (1544-1617), Bodenie (1530-1596) czy de Thou (1553-1617)²³.

W efekcie należałoby uznać, że do tego typu materiału źródłowego (tj. relacji podróżniczych, raportów dyplomatycznych itp.), nader chętnie wykorzystywanego w badaniach nad wyobrażeniami i wiedzą na temat Rzeczpospolitej w Anglii, ale i innych krajach, należałoby podchodzić z dużo większą ostrożnością. Jego wartość dla badań nad możliwie szerokim postrzeganiem państwa polsko-litewskiego jest bowiem stosunkowo ograniczona, choć oczywiście ma on nadal absolutnie kluczowe znaczenie dla prób odtworzenia stanu wiedzy na temat naszego kraju konkretnych osób lub środowisk, zwłaszcza elit.

Jakie typy tekstów będą zatem najbardziej użyteczne w ustaleniu, jaką wiedzą o Rzeczpospolitej mógł potencjalnie dysponować „przeciętny Brytyjczyk” i jak mogła ona przekładać się na jego wyobrażenia o państwie polsko-litewskim? Uzasadnione wydaje się zwrócenie – tak jak to czyni choćby Martyna Mirecka – w większym stopniu uwagi na te typy źródeł, które możemy, bazując na naszej znajomości systemu obiegu informacji oraz czytelnictwa w Anglii i Szkocji, uznać za posiadające najszerzy zasięg, tj. trafiające do dużej liczby czytelników wywodzących się z różnych grup społecznych, zawodowych itp. Będą to z pewnością – stanowiące główny przedmiot zainteresowania poniższych rozważań – różnego rodzaju wydawnictwa geograficzne²⁴ oraz – wymagające osobnego omówienia –

²⁰ B. O'Connor, *Historia...*, s. 50.

²¹ Zob. A. White, *op. cit.*, s. 141.

²² Moryson został określony jednak jako *one of the most authoritative works of travel writing printed during the Jacobean period* (*Cambridge History of Book in Britain*, vol. 4: 1557-1695, ed. J. Barnard, D.F. McKenzie, M. Bell, Cambridge 2002, s. 257). Przykładem innego podróżnika inspirowanego się wcześniejszymi publikacjami, z którymi mógł się zapoznać przed podróżą lub pisząc swój tekst, jest Robert South (A. White, *op. cit.*, s. 65).

²³ M. Mirecka, *op. cit.*, s. 83-86; H. Zins; *op. cit.*, s. 147-158.

²⁴ M. Mirecka, *op. cit.*, s. 41-98.

druki ulotne i prasa (gazety seryjne i periodycznej)²⁵. Oczywiście oparte na ich analizie ustalenia nadal będą obciążone dużym ryzykiem błędu i nader trudne do zweryfikowania²⁶, ale zaproponowane tu podejście wydaje się o tyle właściwe, iż wiadomo, że publikacje tego typu stanowiły w XVII wieku podstawowe źródło wiedzy angielskich czytelników o innych krajach²⁷.

Jak w praktyce wyglądał rynek takich publikacji? Bazując na *English Short Title Catalogue* (ESTC), można przyjąć, że dwóch najpopularniejszych w XVII wieku angielskich autorów tego typu tekstów to George Abbot i Peter Heylyn (1600-1662). „A biref description...” pierwszego doczekała się 16 wydań²⁸, natomiast książki Heylyna, *Microcosmos* i *Cosmographia* ukazały się razem 21 razy. Byli jednak też autorzy, których prace nie doczekały się nigdy wznowienia, np. Gabriel Richardson (? – zm. 1642)²⁹ Szczególną – bardziej elitarną – część tego rynku stanowiły wydawnictwa kartograficzne, np. atlasy Johna Speeda (ok. 1552-1629) i Mosesa Pitta (ok. 1639-1697), które obok map zawierały również bardzo bogate niekiedy opisy poszczególnych państw³⁰. Nie wolno także zapominać o angielskich tłumaczeniach prac zagranicznych autorów, np. niezwykle popularnego w pierwszych dwóch dziesięcioleciach Botero, Münstera czy Pierra’a d’Avity’ego (1573-1635), a potem Nicholasa Sansona (1600-1667)³¹.

Rzecz, o której trzeba jednak pamiętać, to fakt, że autorzy prac geograficznych w zdecydowanej większości korzystali z bardzo podobnego zestawu wcześniejszych źródeł i zapożyczali od siebie nawzajem, a co za tym idzie, powtarzali te same informacje. Peter Heylyn

²⁵ Zob. A. Kalinowska, „Wee have tidings out of Polonia”: *English Corantos, News Networks, and the Polish-Lithuanian Commonwealth*, [w:] *News in Early Modern Europe – Currents and Connections*, eds. S. Davies, P. Fletcher, Leyden–Boston 2014, s. 41-57. Trwają prace nad monografią omawiającą wizerunek Rzeczypospolitej w prasie periodycznej, czyli *newsbooks* z lat 40. i 50.

²⁶ Wiąże się to choćby z niemożnością bardziej precyzyjnego określenia realiów funkcjonowania rynku książki, np. kwestii nakładów, zob. D. Cressy, *Literacy and the Social Order. Reading and Writing in Tudor and Stuart England*, Cambridge 1980, s. 47, ale także: J. Raymond, *The Development of the Book Trade in Britain*, [w:] *The Oxford History of Popular Print Culture*, vol. 1: *Chap Print in Britain and Ireland to 1660*, ed. J. Raymond, Oxford 2011, s. 59-75.

²⁷ B.J. Shapiro, *A Culture of Fact. England 1550-1720*, Ithaca–London 2003, s. 65, 84-85.

²⁸ Co ciekawe, popularność Abbota była dość trwała, ponieważ jego książka po raz ostatni wyszła drukiem dopiero w 1664 r.

²⁹ G. Richardson, *Of the state of Europe. XIII. bookes. Containing the historie, and relation of the many prouinces hereof. Continued out of approved authours*, Oxford 1627.

³⁰ J. Speed, *A prospect of the most famous parts of the vworld...*, London 1631; *The English atlas. Volume I. Containing a description of the places next the North-Pole; as also of Muscovy, Poland, Sweden, Denmark, and their severall dependances. With a general introduction to geography, and a large index, containing the longitudes and latitudes of all the particular places, thereby directing the reader to find them readily in the severall maps*, Oxford 1680.

³¹ W roku 1670 ukazał się anglojęzyczny wybór fragmentów pracy Sansona przygotowany przez Richarda Blome’a: *A geographical description of the four parts of the world. Taken from the notes & workes of the famous Monsieur Sanson, geographer to the French King...*, London 1670.

sumiennie zidentyfikował autorów, z których zaczerpnął informacje na temat Polski przedstawione w najwcześniejszym wydaniu swej pracy. Były to teksty i publikacje kartograficzne Anglików: George'a Abbota, Thomasa Blundevilla (czynny po 1561), Roberta Stafforda (1588-1618) i Edwarda Grimestona (? – ?) oraz obcych autorów: Giovanniego Antonio Maginiego (1555-1617), Giovanniego Botero, Sebastiana Münstera, Adrianusa Saravii (1532-1612), Abrahama Orteliusa (1527-1598), Johanesa Thomasa Fregiusa (1543-1583), i najprawdopodobniej Guillame'a Postela (1510-1581)³². Zestaw ten z czasem poszerzał się oczywiście o kolejnych – w tym także polskich – autorów. Wśród autorów, z korzystania dorobku których przyznawał się Richardson, był oczywiście Kromer³³, a w *The English Atlas* przywoływano także prace Mikołaja Chwałkowskiego i Szymona Starowolskiego³⁴.

Jeśli weźmiemy pod uwagę wspólną bazę źródłową i wzajemne zapożyczenie pewnych faktów, uzasadnione stanie się stwierdzenie, że mamy do czynienia – podobnie jak np. w przypadku prac z zakresu teorii dyplomacji i prezentowanego w nich zestawu cech „idealnego dyplomaty” – z pewnym określonym zasobem wiedzy na temat państwa polsko-litewskiego, poddawanym jedynie za każdym razem przez autora danego tekstu subiektywnej selekcji. Można oczekiwać, że przyczyniło się to do wytworzenia w tego typu tekstach pewnego bazowego obrazu Rzeczypospolitej, jej mieszkańców i funkcjonowania, różniącego się jedynie pewnymi elementami, zależnymi od kilku czynników, o których będzie mowa poniżej. Z kolei publikacje prasowe z racji swego *stricte* informacyjnego charakteru, przedstawiając w pewnym określonym świetle najnowsze wydarzenia, potwierdzały dodatkowo wykształcone właśnie na podstawie opisów geograficznych wyobrażenia na temat naszego kraju.

O jakich wyobrażeniach mówimy³⁵? Przytoczone na wstępie elementy wymienione przez Abbota, tj. elekcyjność tronu, stałe zagrożenie militarne i wielowyznaniowość, ale z dominacją katolicyzmu, można odnaleźć w niemal każdym późniejszym publikowanym geograficznym opisie państwa polsko-litewskiego. Wielu z autorów lokalizowało też Rzeczypospolitą – podobnie jak Abbot – jako sąsiadującą od zachodu ze znanym dość dobrze terytorium, czyli Niemcami, z pozostałych zaś stron z Moskwą, Turcją, Szwecją, a niekiedy także Węgrami, Siedmiogrodem i Mołdawią. Podkreślano także duży obszar państwa i jego federacyjny charakter, choć zwykle wspomiano nie tylko o Koronie i Litwie, ale o i o jego innych częściach. U Roberta Mordena (ok. 1650-1703) można było przeczytać choćby, że [Polska] „is an aggregate Body, consisting of many distinct Provinces, United into one Estate, of which Poland,

³² P. Heylyn, *Microcosmus, or A little description of the great world. A treatise historical, geographical, political, theologicall*, London 1621, s. 188-193.

³³ G. Richardson, *op. cit.*, s. 44.

³⁴ M. Pitt, *op. cit.*, Poland 5.

³⁵ Szczegółowe przedstawienie informacji zawartych w pracach poszczególnych zdecydowanie wykracza poza zakres tego tekstu – w niniejszym paragrafie przedstawiono ogólne zestawienie najczęściej pojawiających się w badanych tekstach elementów.

being the Chief, hath given the name of the rest”³⁶. Niektóre opisy, np. w publikacjach Pitta, Gabriela Richardsona czy Samuela Clarke’a (1599-1682), omawiały, a przynajmniej wymieniały główne prowincje państwa, np. Wielkopolskę, a nawet poszczególne województwa, niekiedy podając ich krótsze lub dłuższe charakterystyki. Niemal zawsze zwracano też uwagę na nader korzystne warunki naturalne: obfitość surowców naturalnych oraz dobre warunki dla rozwoju rolnictwa, zwłaszcza produkcji zboża. Podobnie w odniesieniu do mieszkańców Rzeczypospolitej podkreślano niemal zawsze ich waleczność, prewencję, specyfikę ich stroju oraz zdolności językowe (u niektórych autorów określano ich nawet jako *much addicted to the Latine tongue*)³⁷. Co ciekawe, w przeciwieństwie do relacji podróżniczych, nie wspominały niemal w ogóle o obecności angielskich i szkockich żołnierzy i kupców³⁸.

W jakim jednak stopniu ten bazowy obraz mógł zmieniać się w przeciągu stulecia i co o tym decydowało? Wyraźnie widać tu tendencję, iż czytelnicy prac, które ukazały się w drugiej połowie XVII wieku, mieli większe szanse na pozyskanie bogatszej i – niekiedy dużo bardziej – szczegółowej wiedzy na temat Rzeczypospolitej niż osoby sięgające po podobnego typu teksty we wcześniejszym okresie. Wiązało się to ewidentnie z ewolucją samego gatunku. Porównując wczesne teksty Abbota, Stafforda i pierwsze wydania *Microcosmos* Heylyna, z np. opisem w atlasie Pitta, wyraźnie widać, że stopniowo zwiększał się zakres informacji, jakie autorzy uznawali za niezbędne przedstawić w swoich pracach, ale także ich szczegółowość³⁹.

Ewolucję mogły przejść też poszczególne prace. Wspomniano tu już o odnoszących się do kwestii religijnych w Rzeczypospolitej różnicach w poszczególnych wydaniach dzieła Abbota, ale podobne zmiany można zaobserwować też w pracach innych autorów. Dobrą ilustracją będzie tu choćby *Microcosmos* Heylyna, który, jak zaobserwował jeden z badaczy zajmujących się tym autorem, cieszył się ogromną popularnością w latach 20. i 30. „growing hugely in size and advansing perceptibly in argument in the process”⁴⁰, by w końcu stać się podstawą kolejnej pracy, czyli *Cosmography*. W przypadku opisów Rzeczypospolitej prezentowanych w wydaniach *Microcosmosu* z 1621 i 1631 roku zachowano tę samą strukturę, jednak drugi z nich jest nie tylko obszerniejszy, ponieważ zawiera dodatkowe paragrafy uzupełniające wiedzę na temat poszczególnych zagadnień, ale wnosi też pewne korekty w stosunku do wcześniejszej wersji, np. informację, że najdłuższy dzień w roku

³⁶ R. Morden, *Geography rectified: or, A description of the vworld, in all its kingdoms, provinces, countries, islands, cities, towns, seas, rivers, bayes, capes, ports; their antient and present names, inhabitants, situations, histories, customs, governments...*, London 1680, s. 113.

³⁷ Zob. Clarke, *op. cit.*, s. 155; R. Morden, *op. cit.*, s. 114.

³⁸ Zob. D. Worthington, *op. cit.*, s. 36.

³⁹ Pojawiły się tu jednak pewne wyjątki: Samuel Clarke, który opublikował swój traktat pod koniec lat 50., i Lawrence Echard (ok. 1670-1730), aktywny od początku lat 90., ograniczyli się do bardzo skrótego i ogólnego – powtarzającego doskonale znane już elementy – opisu, zob. S. Clarke, *op. cit.*, s. 155-157; L. Echard, *A most compleat compendium of geography, general and special*, London 1691, s. 94-99.

⁴⁰ A. Milton, *The Creation of Laudianism: A New Approach*, [w:] *Politics, Religion and Popularity*, eds. T. Cogswell et al., Cambridge 2002, s. 165-166.

trwa w Polsce 18 godzin (w wydaniu z 1621 roku było to 16), a przed Zygmuntem III panowało tam 33 władców (a nie jak wcześniej podawał 30)⁴¹. Inny ciekawy przykład to zmiany w różnych wydaniach pracy Roberta Fage'a (? - ?): w roku 1658 ograniczył się on w zasadzie do jednego (choć trzeba przyznać obszernego) akapitu, w którym omawiał położenie geograficzne państwa polsko-litewskiego, kwestie religijne, wygląd jego herbów i zasoby naturalne⁴². W roku 1667 fragment ten został uzupełniony o informację o elekcyjności tronu, potencjale militarnym, wzmiankę, iż Polska *is reckoned one of the Bulwarks of Christiendom* i omówienie wydarzeń, takich jak potop, działania militarne Stefana Czarnieckiego i próby zapewnienie następstwa po Janie Kazimierzu kandydatowi Francji⁴³.

Co mogło powodować takie zmiany? Z jednej strony musiały stać za tym oczekiwania czytelników. Należy pamiętać, że począwszy od pierwszej połowy XVII wieku, w Anglii mamy do czynienia z szybkim rozwojem sfery publicznej⁴⁴. Wysoki poziom alfabetyzacji i zaangażowanie polityczne znacznie szerszej niż dotychczas grupy społeczeństwa skutkowało większym zainteresowaniem wydarzeniami zarówno w kraju, jak i poza jego granicami, a do ich właściwej interpretacji potrzebna była ogólna wiedza geograficzno-historyczna. To z kolei oznaczało większe wymagania – przynajmniej ze strony pewnej grupy odbiorców – wobec autorów prac, które miały im tę wiedzę dostarczyć. Z drugiej strony musimy pamiętać o ogólnym wzroście poziomu edukacji i rosnącym rozwojem nauki, którego przejawem było powołanie w 1662 roku The Royal Society. Ta właśnie organizacja włączyła się przeciw w powstanie *The English Atlas* Pitta⁴⁵. W końcu pozostaje też bardzo praktyczna kwestia dostępu do źródeł. Autorzy piszący w późniejszym okresie mieli po prostu do dyspozycji większą ilość materiałów, z których mogli korzystać, niż np. Abbot czy Stafford, gdy tworzyli swoje dzieła. Co prawda nadal – bezpośrednio lub pośrednio – czerpali oni z Botero i Kromera, ale mogli teraz sięgać również po nowe prace, zarówno angielskojęzyczne, jak i francuskie czy polskie⁴⁶.

Czy możemy jednak próbować ustalić, na ile w tym okresie wiedza na temat Rzeczypospolitej prezentowana przez klasyczne prace geograficzne mogła przebić się np. do prac historyczno-literackich i za ich pośrednictwem docierać do kolejnych odbiorców? Takie

⁴¹ Zob. wyd. z roku 1621, s. 188-192 oraz wyd. z roku 1631, s. 352-359. W późniejszych wydaniach *Cosmography* poczet polskich władców rozrósł się do 45.

⁴² R. Fage, *A description of the whole world, with some general rules touching the use of the globe*, London 1658, s. 41.

⁴³ R. Fage, *Cosmography: or, A description of the whole world, represented (by a more exact and certain discovery) in the excellencies of its situation, commodities, inhabitants, and history*, London 1667, s. 65-67.

⁴⁴ P. Lake, S. Pincus, *Rethinking the Public Sphere in Early Modern England*, „Journal of British Studies” 2006, vol. 45, s. 270-292.

⁴⁵ D. Hildyard, *John Pell's Mathematical Papers and the Royal Society's English Atlas, 1678-1682*, „BSHM Bulletin” 2014, vol. 29, s. 20 i n.

⁴⁶ Na przykład Chwałkowskiego, Alexandra Tylera, Pierre'a de Chevaliera, de Payena czy de Tonde'a.

próby były już oczywiście podejmowane, ale ograniczały się zazwyczaj do analizy poszczególnych wątków lub pojedynczych utworów⁴⁷. Tu spróbujmy podejść do tej kwestii nieco inaczej i prześledzić to, jak spożytkował ją w swej twórczości jeden z najbardziej znanych angielskich autorów połowy XVII wieku, James Howell (ok. 1594-1666). Z pochodzenia Walijszyk, absolwent Oxfordu, który początkowo poświęcił się karierze urzędniczej, dość szybko postanowił zostać kimś, kogo dziś nazwalibyśmy zawodowym autorem⁴⁸. Twórczość Howella pokazuje, że próbował on sił w różnych gatunkach, od poradników dla podróżnych, podręcznika gramatyki, książek o historii innych państw (np. Wenecji i Węgier), monografii poświęconej Londynowi i zbioru listów, po publicystykę polityczną, teksty alegoryczne i satyryczne, a on sam przyznawał, iż były one zazwyczaj oparte albo na własnych doświadczeniach, albo na szerokiej gamie źródeł⁴⁹.

Rzeczpospolita pojawia się w tych pracach wielokrotnie i to w różnych kontekstach i bardzo różnych okolicznościach, ale też ciekawe jest to, w jakich sytuacjach Howell o niej nie wspominał, mimo iż można się było tego spodziewać. Brak choćby jakichkolwiek wzmianek w pracach powstałych, gdy Howell wspierał swym piórem zwolenników Karola I w ich sporze z Parlamentem, chociaż można, np. w rojalistycznych gazetach, odnaleźć odwołania do elekcyjności tronu w Rzeczpospolitej⁵⁰. Podobnie Polska nie pojawia się w jego poradniku dla podróżujących po Europie, choć np. osobnego omówienia doczekała się Turcja⁵¹. Uderza też brak odwołań do Rzeczpospolitej w pracy poświęconej dziejom Wenecji, nawet nie tyle w kontekście – podkreślanych przecież już w epoce wczesnonowożytnej – bardziej lub mniej realnych podobieństw ustrojowych, ale choćby informacji o planach wspólnej walki przeciwko Turkom w omówieniu najważniejszych działań poszczególnych dożów⁵².

⁴⁷ Kwestie religijne omawia Beata Cieszyńska w kilku swoich publikacjach (zob. przyp. 5); także cała literatura na temat obecności wątków polskich u Szekspira, od W. Chwałewik (*Polska w „Hamlecie”*, Wrocław 1956) po Sherman Gilman (*op. cit.*, s. 58 n).

⁴⁸ Niektórzy badacze przypisują mu nawet istotny udział we wprowadzeniu mody na podróże na kontynent, które w XVI i początkach XVII w. cieszyły się ograniczoną popularnością (K. Newman, *Cultural Capitals. Early Modern London and Paris*, Princeton 2009, s. 81).

⁴⁹ *I exercised my pen, according to my small proportion of knowledge, and conversation with books, men and Mapps*, „Elistolae Ho-ealiane”, s. 322. Kolejne cztery tomy „Elistolae Ho-ealiane” ukazywały się pomiędzy 1645 a 1655 r. Dla wygody czytelnika w przypisach odwołuję się do jednotomowego wydania całości tego dzieła z roku 1737: *Epistolae Ho-Elianae. Familiar letters, domestick and foreign. Divided into four books. Partly historical, political, philosophical, upon emergent occasions. By James Howell, Esq; one of the clerks of his late Majesty's most honourable Privy Council*, London 1737.

⁵⁰ J. Howell, *Some of Mr Howvell's minor works, reflecting upon the times: upon emergent occasions*, London 1654. Zob. „Mercurius Pragmaticus” 1684, nr 235, 21-28 XI. Kwestia ta była o tyle aktualna, że ostatni okres konfliktu Karola I z Parlamentem zbiegł się w czasie z bezkrólewem po śmierci Władysława IV.

⁵¹ J. Howell, *Instructions and directions for forren travell. Shewing by what cours, and in what compas of time, one may take an exact survey of the kingdomes, and states of Christendome...*, London 1650.

⁵² J. Howell, *S. P. Q. V. A survey of the signorie of Venice, of her admired policy, and method of government, &c. With a cohortation to all Christian princes to resent her dangerous condition at present*, London 1651.

W kilku pracach Howell jedynie nawiązał do Rzeczypospolitej, nie przedstawiając jednak swoim czytelnikom żadnych istotnych informacji na jej temat, raczej tylko sygnalizując jej istnienie. W *Dodona's grove, or, the vocall forrest*, alegorycznym opisie najnowszych wydarzeń w Anglii i Europie, mimo iż opisuje on liczne „leśne królestwa”, w których łatwo można rozpoznać np. Anglię, Francję i Hiszpanię, nie pojawia się wśród nich Polska. W epizodycznej roli, jako *Beech* (buk), występuje za to jej władca, Władysław IV, jako ten, który odrzucił możliwość związania się ze szlachetną przedstawicielką *Rhenusium* (Niemiec), czyli córką Fryderyka V, Elżbietą⁵³. Podobnie rzecz się ma w kolejnej, powstałej 20 lat później, alegorii, „*Thërologia. The parly of beasts*”. Howell tym razem wykorzystał motyw podróżnika odwiedzającego kolejne królestwa zamieszkiwane przez zwierzęta, by przedstawić czytelnikom ich szczegółowe opisy, jednak znów pominął Rzeczypospolitą, przywołując ją jedynie jako *Nopolię* w kontekście pewnych wydarzeń z historii Cuprinni (Szwecji)⁵⁴.

Elementy mogące wpłynąć na opinie czytelników Howella na temat Rzeczypospolitej nieco liczniej pojawiły się natomiast wydanej w 1646 roku pracy poświęconej Ludwikowi XIII i kardynałowi Richelieu. O ile postać króla autor traktował jako potencjalną inspirację dla zwolenników Karola I, o tyle nie powstrzymał się on od przedstawienia pierwszego ministra jako postaci o wątpliwej moralności. Kardynał miał bowiem być gotowy zawrzeć sojusz z poganami i potraktować nieuczciwie chrześcijańskich władców, by tylko osiągnąć swoje cele. Jako przykład monarchy, którego chciał wykorzystać, pojawił się tu ponownie Władysław IV. Francuski ambasador – oczywiście na polecenie Richelieu – miał skłonić króla, składając wiele nieprawdziwych obietnic, do sojuszu z Francją wymierzonego przeciwko Austrii. Jeśli działania te – co miało się wydawać o tyle prawdopodobne, że sposób działania Francuzów miał być w Polsce *too well known* – nie przyniosłyby efektu, dyplomata miał w dalszej kolejności udać się do Moskwy i skłonić cara do ataku na Rzeczypospolitą⁵⁵. W swych wyliczeniach kardynał miał też zakładać, że korzystnym dla Francji wydarzeniem byłoby zerwanie pokoju polsko-tureckiego⁵⁶.

W dwóch innych pracach Howella, historii Węgier i Siedmiogrodu pt. *Florus Hungaricus* oraz niezwykle poczytnym zbiorze jego listów *Epistolae Ho-Eliaanae. Familiar letters domestic and forren*, takich elementów przybliżających Rzeczypospolitą ich czytelnikom było

---

Nie ulega jednak wątpliwości, że dla Howella punktem odniesienia w kwestiach ustrojowych była przede wszystkim Italia, więc nawet znając specyfikę ustrojową Rzeczypospolitej, nie widział konieczności, by się do niej odwoływać (C.G. Martin, *Milton's Italy. Anglo-Italian Literature, Travel, and Connections in Seventeenth-Century England*, Florence 2016, s. 31).

⁵³ J. Howell, *Dendrologia. Dodona's grove, or, the vocall forrest*, London 1640, s. 148.

⁵⁴ Idem, *Thërologia. The parly of beasts*, London 1660, s. 114.

⁵⁵ Idem, *Lustra Ludovici, or the life of the late victorious King of France, Lewis the XIII (and of his Cardinall de Richelieu), divided into seven lustres*, London 1646, s. 170-171.

⁵⁶ *Ibidem*, s. 171.

już naprawdę dużo. W pierwszej z książek wiązało się to oczywiście z często powiązanimi ze sobą – zarówno w średniowieczu, jak i w późniejszych czasach – losami Polski i Węgier. Stąd odnaleźć można tam zarówno informacje o kontaktach polsko-węgierskich za Piastów, unii z czasów Ludwika Andegaweńskiego, panowaniu w Polsce Jadwigi oraz rządach Władysława Warneńczyka i Władysława Jagiellończyka na Węgrzech, jak i bardzo szczegółowe omówienie polskich wątków w historii Siedmiogrodu i rodu Batorych⁵⁷. W efekcie informacje o Polsce zawarte w tym tekście ukazywały ją przede wszystkim w kontekście międzynarodowym, ale niewątpliwie mogły budować jej wizerunek jako kraju odgrywającego – i to od bardzo dawna – istotną rolę w regionie.

Natomiast w *Epistolae Ho-Eliaene* mamy do czynienia z niezwykle ciekawą mieszanką z jednej strony przypadkowych informacji o aktualnych (w chwili powstania listu) wydarzeniach w Rzeczypospolitej lub związanych z nią⁵⁸ i pewnych odwołań do wydarzeń historycznych⁵⁹, z drugiej zaś ciekawych wartościujących komentarzy, jak np. ten, gdy Howell w liście do bratanka odwołuje się do porównania między „Scots-Pedlars pack in Poland, and the Magazine of an English Merchant in Naples” jako ilustracji dramatycznych różnic między dwoma różnymi zjawiskami⁶⁰. W kilku fragmentach prezentuje też informacje typowe dla prac geograficznych, pisząc np. o tym, że język polski należy do grupy języków słowiańskich, których używa się również w innych krajach, np. w Czechach i Rosji, oraz komentując ich ogromny zasięg⁶¹.

Szczególnie interesujące wydają się jednak nawiązania do Rzeczypospolitej w kontekście kwestii religijnych. Jednoznacznie potwierdzają one już nie tylko wielowyznaniowość, ale wręcz wieloreligijność Rzeczypospolitej, w której – dokładniej na Litwie – można napotkać wyznawców islamu, a nawet wierzeń pogańskich⁶². Polska została również przywołana w rozważaniach nad specyfiką katolicyzmu, a dokładniej nad wspólną formą kultu praktykowaną w różnych krajach, które, co ciekawe, Howell uznał za pozytywne zjawisko:

Put case a Spaniard should go to Poland, and a Pole should travel to the furtherest part of Spain, wheras all other objects may seem ne[v]er so strange to them in point of lodging, language and

⁵⁷ J. Howell, *Florus Hungaricus: or, The history of Hungaria and Transylvania...*, London 1664. Jednym z głównych źródeł była dla niego praca objętego patronatem przez Stefana Batorego Jana Michała Brutusa (1517-1592).

⁵⁸ Na przykład wojny polsko-tureckiej 1621 r. (*Epistolae Ho-Eliaene*, s. 141) lub planów małżeństwa Władysława IV z siostrzenicą Karola I, wspomnianych już w *Dodona's grove* (*ibidem*, s. 261).

⁵⁹ *Ibidem*, s. 118. Jakub I miał przywołać misję Działyńskiego, komentując niestosowne jego zdaniem zachowanie Izby Gmin w 1621 r., gdy posłowie zgłosili zastrzeżenia do jego planów związku dynastycznego z Hiszpanią.

⁶⁰ *Ibidem*, s. 331, „the one being usually full of Taffaty, Silks, and Sattins; the other of Callicoes, threed-ribbands and such Poldavy ware”.

⁶¹ *Ibidem*, s. 371.

⁶² *Ibidem*, s. 316-317.

diet, though the complexion and faces, the behaviour, garb, and garments of man, woman and children be differing, together with the very air and clime of the place, though all things seem strange unto them, and so somewhat uncouth and comfortless, yet when they go to Gods House in either Country, they may say they are there at home, for nothing differs there⁶³.

Fragment ten uwidacznia, że Howell postrzegał Polskę jako integralną część katolickiego świata, równocześnie jednak kraj różniący się praktycznie pod każdym innym względem od znanej mu z autopsji Hiszpanii. Trudno jednoznacznie orzec, czemu budując porównania, odwołał się właśnie do naszego kraju, ale można przypuszczać, że wiązało się to z oddaleniem geograficznym potęgującym kontrast. Co interesujące, Howell deklarował też, że pewne elementy związane z polską i katolicką obyczajowością były obecne w jego prywatnej dewocji, ponieważ – jak pisał – „When I stand at the Creed, I think upon the custom they have in Poland, and else-where, for Gentlemen to draw their Swords all the while, intimating thereby, that they will defend it with their lives and blood”⁶⁴. Równocześnie jednak w innym fragmencie *Epistolae* potwierdzał istnienie w różnych częściach (*in every Province*) Rzeczypospolitej przynależących do różnych Kościołów dużych wspólnot protestanckich, posiadających własne miejsca kultu. Podkreślał, że stawiają one skutecznie odpór Kościołowi katolickiemu⁶⁵.

Najpełniej z wszystkich prac Howella do kwestii związanych z Rzeczypospolitą odwoływała się jednak jego, obecnie raczej zapomniana, książka pt. *A German Diet*⁶⁶. Ten utrzymany w konwencji pojedynku retorycznego pomiędzy fikcyjnymi uczestnikami spotkania niemieckich książąt, toczącymi spór o znaczenie i miejsce w hierarchii poszczególnych europejskich państw, tekst jest szczególnie interesujący ze względu na dobór argumentów przedstawionych przez przemawiającego na rzecz polski lorda Maximiliana Moscha i przeciwko niej lorda Acaciusa Axeliusa. Co ważne dla nas, w zdecydowanej większości zostały one zaczerpnięte właśnie z prac geograficznych, np. tekstów Petera Heylyna.

Obaj dyskutanci odnieśli się do warunków naturalnych, cech charakterystycznych dla Polaków i panujących wśród nich obyczajów, kwestii religijnych i językowych. Pierwszy wskazywał choćby na ogromne zasoby kopalin (rud metali, soli kamiennej itd.) i doskonałe warunki do uprawy roli. Jako przykład podał tu Podole, na którym z jednego ziarna miano

⁶³ *Ibidem*, s. 495.

⁶⁴ *Ibidem*, s. 268. Motyw ten pojawia się w wydaniu *Microcosmosu* Heylyna z 1639 r. (s. 353), z którego korzystał zapewne Howell.

⁶⁵ *Ibidem*, s. 322.

⁶⁶ J. Howell, *A German diet: or, The ballance of Europe. Wherein the power and vveaknes glory and reproch vertues and vices plenty and vvant advantages and defects antiquity and modernes of all the kingdoms and states of Christendom are impartially poiz'd. At a solemn convention of som German princes in sundry elaborat orations pro & con. Made fit for the meridian of England*, London 1653. Tytuł ten określono jako *remarkable but neglected book* (J.R. Hole, *England and the Italian Renaissance: The Growth of Interest in its History and Art*, intr. E. Cheney, London 2005, s. XIX).

zbierać 100 nowych. Zdaniem drugiego informacje na temat zasobów naturalnych były przesadzone, a Podole w rzeczywistości było kamieniste i nieurodzajne, a co więcej, pannały tam ogromne mrozy⁶⁷. Nawiązując do spraw religii, Maximilian wspomniał oczywiście o – znanym nam już – obyczaju wyciągania szabel podczas czytania Ewangelii, uznając go za „solemnity which is observ[e]d by no other Nation so much”, oraz wyraził opinię, że Rzeczpospolitej przypadła szczególna rola w obronie zachodniego chrześcijaństwa przed islamem, ale i prawosławiem. Ocena Acaciusa była zupełnie inna – uznał on religijność mieszkańców Rzeczpospolitej za powierzchowną (wspomniał choćby o pogańskim kulcie nadal żywym na Litwie i Żmudzi i powszechnej nieznanomości podstawowych przykazań) oraz negatywnie wypowiedział się o jej wielowyznaniowości, nie kryjąc oburzenia faktem tolerowania obecności wyznawców islamu oraz arian⁶⁸. Duże rozbieżności dotyczyły też roli szlachty: Maximilian był pod wrażeniem jej liczebności, gotowości do waliki za kraj oraz starożytnego pochodzenia⁶⁹, natomiast jego przeciwnik przypominał o jej nieludzkim podejściu do chłopów, traktowanych jak rzeczy i zmuszanych do pracy w niedzielę, oraz o jej samowoli⁷⁰. Dyskutanci nie mogli też zgodzić się w ocenie brzmienia języka polskiego, który jeden uznawał za brzmiący wyjątkowo delikatnie, a drugi za barbarzyński i wywołujący niemal fizycznie cierpienie u osób do niego nienawykłych⁷¹. Podobnie pierwszy nie krył entuzjazmu dla samych Polaków, którzy mieli łączyć w sobie najlepsze cechy innych narodów oraz posiadać wielkie zdolności językowe i intelektualne, a na poparcie tego przytoczył całą listę wybitnych osób, od Jana Zamojskiego po Hozjusza i Kromera⁷². Drugi uznał ich natomiast za dzikich, perfidnych i skłonnych do zdrady, przywołując przykłady z historii: Popieła, który zamordował swoich braci i stryjów, oraz Władysława Warneńczyka, który nie dotrzymał honorowego porozumienia z sultaniem⁷³. Podobnie różnice zdań pojawiły się w kwestii potencjału militarnego Rzeczpospolitej. Maximilian uznał, że Polacy są urodzonymi wojownikami, a cechę tę uwydatnia dodatkowo ich wychowanie. Dzięki temu odnosili oni i nadal odnoszą wspaniałe zwycięstwa, a polski władca dysponuje doskonałą kawalerią, która czyni z niego „the potentest Prince of Europe”. Na szczególne pochwały zasługiwali też jego zdaniem Kozacy, choć przyznawał, że są oni niekiedy skłonni do łupiestwa⁷⁴. Jego oponent nie zdecydował się negocjować osiągnięć militarnych polsko-litewskiej armii, jednak

⁶⁷ J. Howell, *A German diet...*, Bbb2.

⁶⁸ *Ibidem*, Bbb2v.

⁶⁹ *Ibidem*, Bbb.

⁷⁰ *Ibidem*, Bbb2.

⁷¹ Mówca opisał polski jako język, w którym na 10 spółgłosek występuje tylko jedna samogłoska i którego dźwięk może wywoływać u słuchającego wrażenie, że jego mózg obrzucany jest kamieniami (*ibidem*, Ccc).

⁷² *Ibidem*, Aaa2.

⁷³ *Ibidem*, Bbb2v.

⁷⁴ *Ibidem*, Bbb.

potępił zdecydowanie Kozaków, uznając ich za zupełnych barbarzyńców⁷⁵. Co ciekawe, tylko Acacius zdecydował się skomentować kwestie relacji pomiędzy polskim władcą i jego poddanymi. Posłużyło mu to za kolejną okazję, by nader niepochlebnie wyrazić się o Polakach i ich państwie, gdyż przedstawił ich jako tak przekonanych o swej niezwykłości, iż nie byli oni skłonni uznać władcy, który miałby rządzić nimi z racji urodzenia. Jego zdaniem uważali bowiem, że to oni, a nie natura powinni mieć prawo decydować, kto będzie władał Rzeczpospolitą. Co więcej, zazwyczaj korona przypadła cudzoziemcowi, ponieważ brakło miejscowych kandydatów, gdyż nikt nie chciał zostać królem, by żyć w „splendid slavery”. Podsumowując swój wywód, stwierdzał, że: „Poland hath neither King nor Kingdom, but is a kind of confus[e]d Oligarchy call kind of Government”⁷⁶.

Co może wynikać z tego przeglądu obecności Rzeczpospolitej w twórczości Jamesa Howella, i szerzej, z powyższych rozważań nad różnego rodzaju anglojęzycznymi tekstami, które mogły stanowić dla swych czytelników ważne źródło wiedzy na jej temat? Po pierwsze, nie ulega wątpliwości, że nie można zgodzić się z opinią Henryka Zinsa, który podkreślał rozległą znajomość Polski w Anglii do końca XVI wieku, ale stwierdzał, że w XVII stuleciu „nie zaznaczyło się w Anglii wyraźne zainteresowanie Polską, a wzmianki o Rzeczypospolitej miały raczej charakter negatywny, dotyczący kraju dotkniętego anarchią i pewnym zacofaniem, gdzie «sprzedawano koronę»”⁷⁷. Angielscy, ale i również szkoccy czytelnicy z całą pewnością mieli bowiem zapewniony dostęp do różnego rodzaju tekstów, które prezentowały zarówno pozytywne, jak i negatywne aspekty funkcjonowania państwa polsko-litewskiego. Fakt, że od 1698 roku nie pojawiła się żadna samodzielna obszerna angielska lub szkocka praca na jego temat, można łatwo wyjaśnić. Rzeczpospolita rzeczywiście w XVII wieku – podobnie zresztą jak w całej epoce wczesnonowożytnej – nie należała do kręgu najbliższych partnerów politycznych Wielkiej Brytanii i do krajów najczęściej odwiedzanych przez jej mieszkańców, takich jak Hiszpania, Francja czy Niderlandy, ani do grona państw, które tradycyjnie wzbudzały ciekawość innych, jak np. Italia. Nie bez znaczenia były też zapewne kwestie polityczne – znaczne pogorszenie relacji między Rzeczpospolitą a monarchią Karola I w drugiej połowie lat 30. oraz nieprzychylny – z wielu względów – wobec państwa polsko-litewskiego kurs polityczny władz Republiki. W efekcie popyt na publikacje przekazujące wiedzę wyłącznie na jej temat był relatywnie mniejszy. Równocześnie jednak – jak widzieliśmy – istniał stosunkowo łatwy dostęp do materiałów, które mogły go zaspokoić, przybliżając dość dobrze nasz kraj angielskim lub szkockim czytelnikom. Oznaczało to, że szerszą wiedzę na temat Rzeczpospolitej mogli posiadać, i zapewne posiadali, nie tylko przedstawiciele wąskich elit, ale także osoby należące do innych grup. Jedynym

⁷⁵ Gorszych niż zbrojne bandy funkcjonujące w innych krajach, np. szkoccy *moss troopers* (*ibidem*, Bbb2v-Ccc).

⁷⁶ *Ibidem*, Ccc.

⁷⁷ H. Zins, *op. cit.*, s. 258.

kryterium była umiejętność czytania i możliwość pozyskania tekstu (zakup, wypożyczenie itd.). Biorąc pod uwagę, co wiemy np. o czytelnictwie i dystrybucji książek w Londynie w połowie XVII wieku i o rynku wydawniczym w Szkocji w tym okresie, możemy przyjąć, że wśród osób, które mogły dzięki tekstom pisany stworzyć swój obraz Polski, byli zarówno przedstawiciele szlachty, kupcy, duchowni, jak i np. rzemieślnicy⁷⁸.

Co więcej – jak pokazuje przykład publikacji geograficznych – materiały te stopniowo ewoluowały, tak że prezentowana przez nie wiedza na temat Rzeczypospolitej – zarówno jej sytuacji politycznej, historii czy panujących w niej realiów – z czasem stawała się coraz obszerniejsza i coraz bardziej pogłębiona. Z kolei prace Howella pokazują, iż przebiegała się ona też do jeszcze szerszego obiegu. Jeśli dodamy do tego analizę np. również posiadających masowy charakter i cieszących się popularnością wśród czytelników z różnych środowisk publikacji prasowych, uzasadniona może okazać się opinia, że dla „przeciętnego (czytającego) Brytyjczyka” Rzeczpospolita nie była – jak do pewnego stopnia wynikałoby z opisu Abbota – bajkowym królestwem⁷⁹ *differing from other in Europe*, ale może odległym geograficznie, jednak całkiem dobrze rozpoznawalnym krajem, o którym mógł on mieć pewne dość szczegółowe własne wyobrażenia.

BIBLIOGRAFIA

Źródła:

- Abbot G., *A briefe description of the whole world*, London 1599.
- Abbot G., *A briefe description of the whole world wherein is particularly described all the monarchies, empires, and kingdoms of the same, with their academies, as also their severall titles and scituations thereunto adjoining written by the Reverend Father in God George Abbot...*, London 1608.
- A geographical description of the four parts of the world. Taken from the notes & workes of the famous Monsieur Sanson, geographer to the French King...*, London 1670.
- Barklay J., *Joannis Barclaii Icon animorum*, Londini 1614.
- Connor B., *The history of Poland; in several letters to persons of quality...*, London 1698.
- Diary of General Patrick Gordon of Auchleuchries, 1635-1699*, vol. 1, ed. D. Fedosov, Aberdeen 2010.
- Echard L., *A most compleat compendium of geography, general and special*, London 1691.
- The English atlas. Volume I. Containing a description of the places next the North-Pole; as also of Muscovy, Poland, Sweden, Denmark, and their several dependances. With a general introduction to geography, and a large index, containing the longitudes and latitudes of all the particular places, thereby directing the reader to find them readily in the several maps*, Oxford 1680.

⁷⁸ Zob. A. Johns, *The Nature of the Book. Print and Knowledge in the Making*, Chicago 1998, s. 58-186; P. Seaver, *Wallington's World: A Puritan Artisan in Seventeenth-Century London*, Stanford 1985; R.S. Spurlock, *Cromwell's Edinburgh Press and the Development of Print Culture in Scotland*, „Scottish Historical Review” 2011, vol. 90, s. 197-198.

⁷⁹ Do podobnych wniosków w odniesieniu do szeroko rozumianej Europy centralnej doszedł – opierając się jednak na innej bazie źródłowej – David Worthington (*op. cit.*, s. 44).

- Fage R., *A description of the whole world, with some general rules touching the use of the globe*, London 1658.
- Fage R., *Cosmography: or, a description of the whole world, represented (by a more exact and certain discovery) in the excellencies of its scituation, commodities, inhabitants, and history*, London 1667.
- Heylyn P., *Microcosmus, or a little description of the great world. A treatise historicall, geographicall, politicall, theologicall*, London 1621.
- Howell J., *Dendrologia. Dodona's grove, or, the vocall forrest*, London 1640.
- Howell J., *Epistolae Ho-Elianae. Familiar letters, domestick and foreign. Divided into four books. Partly historical, political, philosophical, upon emergent occasions. By James Howell, Esq; one of the clerks of his late Majesty's most honourable Privy Council*, London 1737.
- Howell J., *Florus Hungaricus: or, The history of Hungaria and Transylvania...*, London 1664.
- Howell J., *A German diet: or, The ballance of Europe. Wherein the power and vveaknes glory and reproch vertues and vices plenty and vvant advantages and defects antiquity and modernes of all the kingdoms and states of Christendom are impartially poiz'd. At a solemn convention of som German princes in sundry elaborat orations pro & con. Made fit for the meridian of England*, London 1653.
- Howell J., *Instructions and directions for forren travell. Shewing by what cours, and in what compas of time, one may take an exact survey of the kingdomes, and states of Christendome...*, London 1650.
- Howell J., *Lustra Ludovici, or the life of the late victorious King of France, Lewis the XIII (and of his Cardinall de Richelieu), divided into seven lustres*, London 1646.
- Howell J., *Some of Mr Hovvell's minor works, reflecting upon the times: upon emergent occasions*, London 1654.
- Howell J., *S. P. Q. V. A survey of the signorie of Venice, of her admired policy, and method of goverment, &c. With a cohortation to all Christian princes to resent her dangerous condition at present*, London 1651.
- Howell J., *Thërologia. The parly of beasts*, London 1660.
- Lewkenor S., *A discourse not altogether vnprofitable, nor vnpleasant for such as are desirous to know the situation and customes of forraine cities without traueilling to see them Containing a discourse of all those citties wherein doe flourish at this day priuiledged vniuersities. Written by Samuel Levukenor Gentleman*, London 1600.
- Lithgow W., *The totall discourse, of the rare aduentures, and painefull peregrinations of long nineteene yeares traauyles from Scotland, to the most famous kingdomes in Europe, Asia, and Affrica...*, London 1632.
- Lithgow's nineteen years travels through the most eminent places in the habitable world. Containing an exact description of the customs, laws, religion, policies, and government of emperors, kings, and princes, also of the countries and cities, trades, rivers, and commerce in all places through which he travell'd...*, London 1682.
- Morden R., *Geography rectified: or, A description of the vvorlde, in all its kingdoms, provinces, countries, islands, cities, towns, seas, rivers, bayes, capes, ports; their antient and present names, inhabitants, situations, histories, customs, governments...*, London 1680.
- Moryson F., *An itinerary vvrritten by Fynes Moryson Gent. First in the Latine tongue, and then translated by him into English: containing his ten yeeres trauell through the tuvelue dominions of Germany, Bohmerland, Sweitzerland, Netherland, Denmarke, Poland, Jtaly, Turkey, France, England, Scotland, and Ireland*, London 1617.
- Posthumous works of the late Reverend Robert South, D.D. Containing, sermons on several subjects, viz. I. On the martyrdom of King Charles I. II. Ecclesiastical Constitutions to be strictly Maintain'd. III. The Certainty of a Judgment after this Life. IV. An Account of his Travels into Poland, with the*

Earl of Rochester, in the Year 1674. V. Memoirs of his Life and Writings. VI. A true copy of his last will and testament, London 1717.

Richardson G., *Of the state of Europe. XIII. bookes. Containing the historie, and relation of the many provinces hereof. Continued out of approved authours*, Oxford 1627.

Speed J., *A prospect of the most famous parts of the vvorl'd...*, London 1631.

The Travel Diary of Robert Bargrave Levant Merchant (1647-1656), ed. M.G. Brennan, London 1999.

Opracowania:

Bałuk-Ulewiczowa T., *Goslicius' Ideal Senator and His Cultural Impact Over the Centuries. Shakespearean Reflections*, Kraków 2009.

Cambridge History of Book in Britain, vol. 4: 1557-1695, ed. J. Barnard, D.F. McKenzie, M. Bell, Cambridge 2002.

Cieszyńska B., *Polish Religious Persecution as a Topic in British Writing in the Seventeenth and Early Eighteenth Century*, [w:] *Britain and Poland-Lithuania. Contact and Comparison from the Middle Ages to 1795*, eds. R. Unger, J. Basista, Leiden 2008, s. 243-260.

Cieszyńska B., *Between „Incidents of Intolerance” and „Massacre”. British Interpretations of the Early Modern Polish Religious Persecution*, „Revista Lusófona de Ciência das Religiões” 2009, 8, no. 15, s. 269-282.

Chwalewik W., *Polska w „Hamlecie”*, Wrocław 1956.

Chynczewska-Hennel T., *Rzeczpospolita XVII wieku w oczach cudzoziemców*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1993.

Cressy D., *Literacy and the Social Order: Reading and Writing in Tudor and Stuart England*, Cambridge 1980.

Gilman Sherman A., *Poland in the Cultural Imaginary of Early Modern England*, „Journal for Early Modern Cultural Studies” 2015, vol. 15, s. 55-89.

Hanusiewicz-Lavallee M., *Brytania i Sarmacja – na krańcach Europy*, [w:] *Wśród krajów Północy*, red. M. Hanusiewicz-Lavallee, Warszawa 2015, s. 127-153.

Hanusiewicz-Lavallee M., *W stronę Albionu. Studia z dziejów polsko-brytyjskich związków literackich w dobie wczesnonowoczesnej*, Lublin 2017.

Hildyard D., *John Pell's Mathematical Papers and the Royal Society's English Atlas, 1678-1682*, „BSHM Bulletin: Journal of the British Society for the History of Mathematics” 2014, vol. 29, s. 18-31.

Hole J.R., *England and the Italian Renaissance: The Growth of Interest in its History and Art*, London 2005.

Johns A., *The Nature of the Book: Print and Knowledge in the Making*, Chicago 1998.

Kalinowska A., *„We Have Tidings Out of Polonia”: English Corantos, News Networks, and the Polish-Lithuanian Commonwealth*, [w:] *News in Early Modern Europe – Currents and Connections*, eds. S. Davies, P. Fletcher, Leyden–Boston 2014, s. 41-57.

Kot S., *Rzeczpospolita Polska w literaturze politycznej zachodu*, Kraków 1919.

Kowalski W., *The Great Immigration: Scots in Cracow and Little Poland, circa 1500-1660*, Leiden–Boston 2016.

Lake P., Pincus S., *Rethinking the Public Sphere in Early Modern England*, „Journal of British Studies” 2006, vol. 45, s. 270-292.

Martin C.G., *Milton's Italy. Anglo-Italian Literature, Travel, and Connections in Seventeenth-Century England*, Florence 2016.

- Mierzwa E.A., *Polska a Anglia w XVII wieku*, Toruń 2003.
- Milton A., *The Creation of Laudianism: A New Approach*, [w:] *Politics, Religion and Popularity in Early Stuart Britain: Essays in Honour of Conrad Russell*, eds. T. Cogswell et al., Cambridge 2002, s. 162-184.
- Mirecka M., „Monarchy as It Should Be? British Perceptions of Poland-Lithuania in the Long Seventeenth Century”, praca doktorska obroniona na St Andrews University w 2015 r, <http://hdl.handle.net/10023/6044>.
- Newman K., *Cultural Capitals. Early Modern London and Paris*, Princeton 2009.
- Raymond J., *The Development of the Book Trade in Britain*, [w:] *The Oxford History of Popular Print Culture*, Vol. 1: *Chap Print in Britain and Ireland to 1660*, ed. J. Raymond, Oxford 2011, s. 59-75.
- Seaver P., *Wallington's World: A Puritan Artisan in Seventeenth-Century London*, Stanford 1985.
- Shapiro B.J., *A Culture of Fact. England 1550-1720*, Ithaca-London 2003.
- Sliesoriūnas G., *The Image of Lithuania in English Publications in the 17th Century*, „Lithuanian Historical Studies” 2011, vol. 16, s. 95-118.
- Sobecki S., *John Peyton's A Relation of the State of Polonia and the Accession of King James I, 1598-1603*, „English Historical Review” 2014, 129, s. 1079-1097.
- Spurlock R.S., *Cromwell's Edinburgh Press and the Development of Print Culture in Scotland*, „Scottish Historical Review” 2011, vol. 90, s. 179-203.
- Stępkowski A., *Obecność „De optime senatore” za granicą*, [w:] *O senatorze doskonałym studia. Prace upamiętniające postać i twórczość Wawrzynca Goślickiego*, red. A. Stępkowski, Warszawa 2009, s. 157-177.
- White A., *Obraz kultury Rzeczypospolitej w angielskich relacjach podróżniczych (koniec XVI i XVII wiek)*, Warszawa 2014.
- Worthington D., *British and Irish Experiences and Impressions of Central Europe, c.1560-1688*, Farnham 2012.
- Zins H., *Polska w oczach Anglików. XIV-XVI w.*, Lublin 2002.